

УДК 261.5:322.2

DOI 10.35433/PhilosophicalSciences.1(97).2025.39-51

РОЛЬ СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

А. А. Ленюв*

У статті досліджено роль соціально значущої діяльності релігійних організацій у розвитку громадянського суспільства в Україні. Актуальність такого дослідження спричинена тим, що у європейських країнах формування громадянського суспільства здебільшого відбувалося без участі церков або всупереч їм. Натомість в Україні, яка, згідно з Конституцією є світською державою, релігійні організації зайняли активну громадянську позицію. На зорі новітньої незалежності України саме вони одними з перших перетворилися на потужні інститути недержавної сфери, які, будучи відокремленими від держави, не залишилися відокремленими від суспільства. В межах своїх соціальних місій, релігійні організації почали розвивали різнопланову діяльність з метою задоволення духовних, культурних та соціальних потреб українського суспільства.

У прагненні зреалізувати своє соціальне служіння, релігійні організації України розвинули активну міжнародну діяльність. Її результатом стала поява в Україні представництв низки міжнародних релігійних організацій та благодійних фондів, діяльність яких була спрямована на підтримку соціально незахищених або вразливих верств населення та сприяла розвитку інклюзивного суспільства в Україні. Не менш яскраво громадянська активність релігійних організацій проявилася у заснованій на засадах релігійної віротерпимості ВРЦіРО. Ця інституція об'єднала зусилля конфесій у справі соціального служіння та духовного відродження України.

Розгорнуті в контексті соціального служіння різнопланові проекти сприяли поступовому перетворенню релігійних організацій України на потужні інститути громадянського суспільства, які, солідаризуючись з народом, відстоюють не тільки його базові права, свободи та прагнення, а й державну незалежність. Не меншу увагу, релігійні організації України, як представники неурядової сфери, приділяють розробці проектів та стратегій спрямованих забезпечити сталий розвиток шляхом протидії суспільному злу в усіх його проявах.

Ключові слова: *релігійні організації, громадянське суспільство, соціальне служіння, соціально значуща діяльність, соціальна місія, доброчинність, волонтерство.*

* Андрій Ленюв / Andrii Lenov, аспірант кафедри філософії (Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна)
andriy.lenev@gmail.com
ORCID 0009-0000-9146-3390

THE ROLE OF SOCIALLY SIGNIFICANT ACTIVITIES OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

A. A. Lenov

The article proposes to study the role of socially significant activities of religious organizations in the development of civil society in Ukraine. The relevance of such a study is due to the fact that in European countries, the formation of civil society mostly took place without the participation of churches or in spite of them. Instead, in Ukraine, which, according to the Constitution, is a secular state, religious organizations have taken an active civic position. At the dawn of independence, they were among the first to turn into powerful non-governmental institutions that, while separated from the state, did not remain separated from society. As part of their social missions, they began to develop diverse activities to meet the spiritual, cultural and social needs of Ukrainian society.

In an effort to realize their social service, religious organizations in Ukraine have developed active international activities. This resulted in the emergence in Ukraine of representative offices of a number of international religious organizations and charitable foundations, whose activities were aimed at supporting socially disadvantaged and vulnerable groups of the population and contributed to the development of an inclusive society in Ukraine. The civic engagement of religious organizations was equally pronounced in the AUCCRO, which was founded on the principles of religious tolerance. This institution united the efforts of denominations in social service and the spiritual revival of Ukraine.

Various projects launched as part of social service have contributed to the gradual transformation of religious organizations in Ukraine into powerful civil society institutions that, in solidarity with the people, defend not only their basic rights, freedoms, and aspirations, but also state independence. Religious organizations of Ukraine, as representatives of the non-governmental sector, pay no less attention to the development of projects and strategies aimed at ensuring sustainable development by counteracting social evil in all its manifestations.

Keywords: religious organizations, civil society, social service, socially significant activities, social mission, charity, volunteering.

Постановка проблеми та ступінь наукової розробленості. Загальновідомо, що релігія та церква століттями залишалися ключовими чинниками українського нації-, державо- та культуротворення. В цьому контексті можна згадати провідну роль церкви у формуванні гомогенного культурного простору Русі, непересічне значення східнообрядової практики у збереженні української ідентичності у часи ренесансного наступу католицизму чи вплив духівництва та релігійної культури на розвиток української культури у ХІХ – на початку ХХ ст. Не варто забувати й про те, що саме релігія нерідко першою прочиняла двері для проникнення європейських ідеалів та цінностей в український культурний простір.

У часи панування радянської тоталітарної влади, роль релігії та церкви у житті та світогляді українського народу помітно зменшилася, почавши стрімко відновлюватися після здобуття Україною незалежності у 1991 році. На переконання Я. Олексина, в умовах, "коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри

у людей", "великого значення на шляху духовного відродження України" цілком закономірно набувала "релігія як форма суспільної свідомості і церква як важливий інститут громадянського суспільства" [28: 210]. В складних умовах світоглядної кризи саме вони підтримували ціннісну систему суспільства, регулювали соціальну поведінку, тим самим виступаючи агентами соціальної справедливості та суспільного розвитку. Фактично в умовах світоглядної кризи, релігія та церква стали одними з перших соціальних інститутів недержавної сфери, які сприяли реалізації потреб та інтересів частини українського суспільства, перетворюючись завдяки цьому в інститути громадянського суспільства.

Попри беззаперечну здатність релігії та церкви задовольняти духовні, соціальні та культурні потреби, їх роль у розбудові громадянського суспільства не завжди була однозначною. Як відомо, в Європі формування громадянського суспільства здебільшого відбувалося без участі церков, тобто "в умовах світської держави, у якій жодна з релігій не

проголошується як офіційна або обов'язкова" [21: 125]. В Україні церква традиційно також була відокремленою від держави, що, зважаючи на європейський досвід, вочевидь і стало однією з причин наявного в українському інтелектуальному середовищі дефіциту наукових праць присвячених комплексному дослідженню ролі церкви та релігійних організацій в розбудові громадянського суспільства. Здебільшого українські вчені досліджують своєрідність державно-церковних відносин. В цьому контексті показовими є роботи В. Бондаренка [3], В. Білхара [4], В. Єленського [8], Л. Филипович [38] та багатьох інших науковців. У своїх роботах вони ґрунтовно розкрили підвалини формування та своєрідність українських державно-церковних відносин, і тим самим дали можливість розглядати релігійні організації як інститут громадянського суспільства. Така ситуація сприяла поступовому зростанню наукового інтересу до місця й ролі церкви в сучасному суспільстві. Про це свідчать роботи низки українських учених, зокрема, С. Здіорука [16], Д. Мартишина [23], В. Токмана [35], А. Слубської [33] та ін., у яких вони показали місце соціальної значущої діяльності релігійних організацій у державотворчому процесі та розвитку громадянського суспільства. Натомість закордонних науковців, як свідчать наукові доробки Д. Бурс (Dorothy F. Boorse) та Л. Яблонські (Leanne M. Jablonski) [1], А. Герцога (Albert Herzog) [1], Р. Джахані (Reihaneh Jahan) М. Параянде (Mohammad Yusof Parayandeh) [2] та ін., здебільшого цікавить вплив соціально значущої діяльності релігійних організацій на сталий розвиток суспільства.

Попри певне зростання наукових розвідок присвячених вивченню місця та ролі релігії та церкви у розбудові держави та забезпеченні сталого розвитку суспільства, сьогодні все ще відчувається дефіцит наукових розвідок присвячених вивченню релігійного чинника у розвитку громадянського суспільства як у Європі, так і в Україні.

Мета дослідження. Мета дослідження полягає в розкритті ролі

соціально значущої діяльності релігійних організацій в розбудові громадянського суспільства в Україні.

Дискусія та результати. Усупереч непересічній увазі дослідників до феномену громадянського суспільства, його розвиток в Україні відбувається значно стрімкіше за процес його наукового осмислення [6: 31–32]. Про це свідчить не тільки наявна сьогодні "смилова багатоваріантність" у його тлумаченні [36: 217], а й відсутність згадок про громадянське суспільство в українському законодавстві, зокрема, Конституції як Основному Законі. Втім присутність таких законодавчих упущень не стала перешкодою для постановки таких важливих складників громадянського суспільства як держава та соціальні інститути недержавної сфери [32: 22]. Появу останніх на зорі української незалежності забезпечив ухвалений в 1991 році Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" [11]. Згідно зі статтею 3 цього нормативного документа кожному громадянину України гарантувалося право на свободу совісті, яке включало "свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання" [11].

Реалізація закріпленого Законом "Про свободу совісті та релігійні організації" права на свободу совісті в перше десятиліття незалежності відбувалася в просторі "релігійної поліфонії" [39: 197], яку формували не тільки відновлені УГКЦ, УАПЦ, новостворені УПЦ, УПЦ (КП), а й численні релігійні течії Сходу та Заходу, представники яких, так само як і традиційних для України конфесій, прагнули подолати сформований крахом попередньої ідеології "світоглядний вакуум" та задовольнити духовні потреби українського суспільства. Всі вони, згідно зі статтею 5 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" визнавалися

рівними перед законом, що, своєю чергою, робило неприпустимим надання державою переваги тій чи іншій релігії чи релігійній організації. Паралельно з цим законодавчо закріплювалося й право релігійних організацій на "участь у громадському житті" та їх право "використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації", не виконуючи при цьому жодних державних функцій [11].

Визначене Законом "Про свободу совісті та релігійні організації" та закріплені Конституцією України [20] 1) право людини на свободу совісті, 2) право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів та 3) незалежний від держави статус релігійних організацій, перетворював останні на доволі потужні соціальні інститути. Їх поява стала важливою віхою на шляху демократизації та розбудови громадянського суспільства в Україні, яке, як справедливо зауважив С. Соляр, передбачає виникнення певної сфери соціуму, "що існує поряд з державою, втім окремо й незалежно від неї, в якій реалізуються щоденні інтереси громадян або їх об'єднань, охоплює соціально-організовані структури, що функціонують на основі розвинутих політичних, економічних та духовних відносин й, взаємодіючи з державою (чи вступаючи з нею в суперечність), вбезпечують узгодження різноманітних інтересів індивідуумів, реалізацію громадянських прав й свобод" [34: 933].

Попри конституційне закріплення незалежного від держави статусу релігійних організацій, в Україні так і не сформувалася справді світська держава за прикладом Франції чи надконфесійна модель церковно-державних відносин за прикладом США [24: 19]. Тут вже на "початку незалежності" формувалася тісна партнерська співпраця між церквою (або міжконфесійними організаціями) та державою, при чому держава та церква на практиці часто втручаються у внутрішні справи одна одної, без уваги на

те, що у сучасному світі принцип взаємного невтручання є наріжним" [24: 19]. Певним чином цьому сприяв історичний досвід, згідно з яким держава і церква в Україні вважалися рівноправними суб'єктами "кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного" [7: 229]. До того ж конституційне відокремлення церкви від держави не передбачало відокремлення церкви від суспільства й не забороняло їй брати участь у суспільному житті. Навпаки, постаючи невіддільним складником останнього, церкви, деномінації та інші релігійні організації України, апелюючи до своїх священних текстів, не залишалися осторонь соціальних викликів та активно долучалися до їхнього розв'язання. Цю роботу вони організовували керуючись соціальними вченнями та розробляючи власні проекти та програми. В цьому контексті можна згадати недержавний пенсійний фонд "Покрова", заснований УГКЦ чи асоціацію євангельських протестантських спільнот "Поклик", яка долучаються до організації християнських дитячих будинків, соціально-психологічних центрів для дітей, для матері та дитини, заснують центри соціальної реабілітації для алко- та наркозалежних, медичні клініки тощо. Поряд з великими і затратними соціальними проектами, церкви, деномінації, асоціації та інші релігійні організації України, активно розвивали адресну соціальну роботу, організовану невеликими групами вірян, які допомагають дітям-сиротам, інвалідам, людям похилого віку, хворим тощо.

Проекти, започатковані церквами, деномінаціями та іншими релігійними організаціями України спрямовані на розв'язання не тільки соціальних, а й техногенних та екологічних катастроф [33: 109]. Водночас із цим релігійні організації України намагаються долучатися до різноманітних міжнародних проектів. Так, з 1992 року українські релігійні організації почали активно долучатися до міжнародного проекту Ляршу (L'Arche), який передбачав опіку над розумово неповносправними людьми. Поділяючи його базові принципи

та поширюючи ідеологію Ляршу, віряни та представники церков долучалися до опіки над пацієнтами психіатричних лікарень, будинків пристарілих, хворими на дитячий церебральний параліч, людей з особливими потребами тощо. В 2007 році Міжнародна рада руху L'Arche заснувала свою першу на території пострадянського простору спільноту у Львові. До її діяльності та ініціатив започаткованих рухом L'Arche долучаються різноманітні християнські організації, посеред яких міжнародний християнський рух спільнот "Віра і Світло", що діє в Україні з 1992 року та має свої центри у багатьох містах України та центр "Емаус", заснований при Українському католицькому університеті у 2000 році [12].

У прагненні зреалізувати свої соціальні проекти українські релігійні організації проводять активну міжнародну діяльність, результатом якої стала поява в Україні представництв низки міжнародних доброчинних організацій та благодійних фондів. Тут можна згадати і про міжнародну благодійну організацію української греко-католицької церкви Карітас Україна, що почала діяти в Україні з 1992 року, Адвентистське агентство допомоги та розвитку (ADRA Ukraine), яке розгорнуло свою діяльність в Україні у 1993 році, благодійну організацію німецьких католиків Реновабіс, що розпочала свою діяльність в Україні у 1993 р., благодійну католицьку організацію "Допомога церкві в потребі" засновану ще у 1947 р., міжнародний рух Євангельської християнської церкви "Армія спасіння", який після припинення своєї діяльності у 1925 році, зумів відновити її у 1993 році, "Медичну клініку на колесах", створену у 1992 році за сприяння Української лютеранської церкви та інші міжнародні благодійні фонди та організації.

Загалом немає сумніву, що релігійні організації України вже в перші десятиліття незалежності, заручившись міжнародним досвідом та підтримкою, зуміли розгорнути потужну і різнопланову соціальну роботу, спрямовану на підтримку соціально незахищених та вразливих верств населення, тим самим

сприяючи розвитку інклюзивного суспільства в Україні. Особливо чітко ця інтенція проглядалася у діяльності заснованої у грудні 1996 року на засадах релігійної віротерпимості та незалежної від органів державної влади ВРЦіРО. Метою цієї релігійної організації стало "об'єднання зусиль конфесій у справі духовного відродження України та координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, а також участь у розробленні проектів нормативних актів із питань державно-конфесійних відносин та здійснення комплексних заходів доброчинного характеру" [18]. Втім цими завданнями її діяльність не обмежилася, адже вже "у грудні 2007 року ВРЦіРО затвердила Стратегію та План участі церков та релігійних організацій України у протидії епідемії ВІА/СНІДу на 2008 – 2010 роки" [19]. Взявши зобов'язання координувати роботу церков та релігійних організацій ВРЦіРО за підтримки Об'єднаної програми ООН з ВІА/СНІДу (ЮНЕЙДС) зорганізувала та провела низку тематичних міжконфесійних заходів, розробила практичні рекомендації роботи з населенням та випустила збірки матеріалів "Участь Церкви та релігійних організацій у боротьбі з поширенням епідемії та роботі з людьми, що живуть з ВІА/СНІД" [35].

Слід зазначити, що вивчаючи та запроваджуючи в соціальну практику досвід закордонних благодійних організацій та фондів, українські релігійні організації розробляли власні проекти соціальної роботи. Показовим прикладом можуть стати декларація "Церква і світ на початку третього тисячоліття" УПЦ КП, в якій було означено основні вектори її соціального служіння [40] або ж "Основи соціального вчення Церкви християн Адвентистів Сьомого Дня в Україні", затверджені у 2002 році [30: 380]. Попри те, що ці документи не були офіційною доктриною, все ж саме вони мали важливе значення та сприяли чіткішому формулюванню позицій церкви щодо тих проблем, які поставали перед людиною на зорі третього тисячоліття.

Попри доволі активну соціальну позицію релігійних організацій України, здійснення ними соціально значущої діяльності в перші десятиліття незалежності було помітно ускладнене відсутністю належного законодавчого регулювання. Як не парадоксально, але в Україні волонтерська діяльність як форма громадянської активності та форма благодійництва була офіційно визнана Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг", що була ухвалена тільки-но 10 грудня 2003 року [31]. Попри помітне запізнення, поява цього документа стала важливим кроком для розвитку нормативної бази волонтерської діяльності. Втім справжнім поступом на цьому шляху стало ухвалення Верховною Радою України Закону "Про волонтерську діяльність" 19 квітня 2011 року [10]. Він забезпечив виведення волонтерства на якісно новий організаційний рівень завдяки законодавчому закріпленню прав і обов'язків волонтерів, напрямків волонтерської діяльності, окресленню законодавчої бази волонтерської діяльності тощо. Водночас його поява засвідчувала визнання державою волонтерського руху як однієї з підвалин розвитку громадянського суспільства.

Поява законодавчої бази, що регулювала волонтерську діяльність, істотно полегшила здійснення соціально значущої роботи релігійними організаціями України, проте не змогла розв'язати всі проблеми пов'язані з їхнім соціальним служінням. За переконанням А. Слубської, для реалізації своїх завдань їм і надалі не вистачає "матеріальної, фінансової та юридичної бази" та можливості "брати участь у тендерах на реалізацію тих чи інших соціальних проектів держави, які вони зі своїм досвідом та напрацьованими механізмами соціального служіння могла б впевнено вигравати" [33: 111]. Не сприяє розвитку соціально значущої діяльності релігійних організацій України, на думку дослідниці, й зародковий стан їхньої співпраці з органами соціального захисту, здоров'я та довкілля, а також нездатність держави делегувати їм

частину своїх повноважень у сфері соціального захисту [33: 111].

Загалом погоджуючись з висновками А. Слубської, все ж вважаємо, що в перші десятиліття української незалежності релігійні організації Україні напрацювали доволі потужний досвід волонтерської роботи у соціальній сфері. Звісно, обсяги та масштаби розвинених ними соціальних проєктів залежали від розміру релігійної громади, мережі міжнародних зв'язків чи позиції релігійного центру. Особливо яскраво ці відмінності проявилися з початком Революції Гідності, під час якої релігійні організації України у своїй переважній більшості, засвідчили солідарність з українським народом і тим самим чи не вперше в історії проявили себе як ефективні інституції громадянського суспільства, що спрямовані захищати базові права, свободи та європейський вибір України [35].

Непересічна і багатовекторна діяльність релігійних організацій України отримала свій розвиток як під час Революції Гідності, так і в постмайданний період. У цей час вони продовжили розвивати вже започатковані соціальні проєкти та виступили одним із ініціаторів державних реформ. Зокрема, очільник УПЦ КП патріарх Філарет та предстоятель УГКЦ патріарх Святослав увійшли до складу Наглядової ради Національного форуму "Трансформація України", організованого у вересні 2015 року різними представниками громадянського суспільства. Ця постійно діюча платформа для комунікації та співробітництва органів державної влади, представників громадянського суспільства та різних міжнародних організацій поставила за мету роз'яснити громадськості необхідність змін, промоніторити впровадження адміністративних та юридичних рішень в державі й тим сам затвердити європейський вибір України [27].

Доволі активну позицію постмайданний період зайняла і ВРЦіРО. Її представники долучилися до підготовки конституційної реформи та сформуvalи низку власних пропозицій до Основного Закону. Зокрема, вони прагнули

конституційно "закріпити право людини на життя від зачаття й до природної смерті; розглядати шлюб виключно як союз між чоловіком і жінкою; гарантувати таємницю сповіді у приватному житті; визначити відносини між державними інституціями та релігійними організаціями як партнерські" тощо [35]. Не залишилися релігійні організації України осторонь і такої болючої для суспільства проблеми як корупція. Так, приміром, у 2014 році Священний синод УПЦ КП визнав її суспільним злом прийняв рішення відлучати хабарників "від Причастя Тіла і Крові Христових, якщо діяльно не розкаються в цьому гріху і не виправляться" [15]. Цю ініціативу поділяла й УГКЦ, яка у 2016 році уклала Пасторальну програму протидії корупції та доручила створеній 1998 році Комісії УГКЦ "Справедливість і мир" провести просвітницьку роботу протидії хабарництву у греко-католицькому середовищі та створити Центр протидії корупції [5]. Не стояла осторонь такої гострої проблеми і ВРЦіРО. Тема корупції підіймалася у листі її членів до Президента України Петра Порошенка у 2016 році, залишившись надалі ключовою темою звернень ВРЦіРО до українського народу [13].

До розгорнутих у постмайданний період громадянських ініціатив долучилися й протестантські церкви. Для пошуку рішень, що сприятимуть виходу української держави з кризи та забезпечать створення надійної державної системи, стабільної економіки та відповідальної інформаційної політики, вони ще у 2014 році підготували християнську стратегію сталого розвитку "Україна-2020". Задані нею параметри, згідно з задумом розробників, мали відповідати реальним викликам, що постали перед українським суспільством, головним серед яких в цей час стала зовнішня агресія сусідньої держави [37].

Активно включаючись у розбудову держави, очільники українських релігійних організацій все ж головну увагу зосереджували на соціальних проблемах. Про це свідчать наполегливі застереження ВРЦіРО проти ратифікації

Стамбульської конвенції, окремі вимоги якої пропонувалося замінити низкою заходів спрямованих проти домашнього насильства [25]. Водночас багато уваги члени цієї організації приділяли розвитку медичного капеланства [26], водночас зосереджуючи суспільну увагу на потребі реформування системи пенсійного забезпечення [29].

Якими ми б багатограними не були соціальні та державотворчі ініціативи релігійних організацій України, все ж, у постмайданний період та в часи повномасштабного вторгнення РФ в Україну, головна їхня увага була зосереджена на протидії російській агресії та її наслідків для українського суспільства. Тут доречно згадати насамперед про духовну опіку військовослужбовців у зоні бойового зіткнення, евакуацію, облаштування та духовну підтримку внутрішньо переміщених осіб, гуманітарну допомогу ЗСУ, реабілітацію постраждалих від війни тощо. Багато уваги церкви, деномінації та інші релігійні об'єднання та організації України приділяють дипломатичній роботі, яка, з одного боку, спрямована протидіяти російській інформаційній політиці щодо України та просувати європейський вибір України, а з другого – організовувати міжнародну допомогу та сприяти звільненню українських військових та цивільних з російського полону. Лідером останньої до повномасштабного вторгнення була УПЦ (МП). Її очільники тривало залишалися високоефективними учасниками перемовини з російським керівництвом [35]. Втім з початком повномасштабної агресії ситуація дещо змінилася, в тому числі й завдяки зосередженню уваги очільників цієї церкви у своїй міжнародній діяльності на питаннях збереження свого власного status quo [14].

Попри суперечливу і подекуди дещо непослідовну громадянську активність очільників УПЦ, наразі немає підстав сумніватися, що практично всі релігійні організації України стали активними учасниками українського спротиву російській агресії. Аби вистояти у цьому екзистенційному протистоянні, вони продовжують розвивати започатковані

раніше соціальні проєкти, водночас створюючи потужні волонтерські хаби, що об'єднують зусилля українців та міжнародних партнерів у протистоянні російському наступу на Україну. Для прикладу можна згадати активну роботу Міжнародного благодійного фонду "Карітас України", ADRA Ukraine, "Допомога Церкві в потребі" та багато інших благодійних організацій та фондів, які надають матеріальну, духовну, психологічну та фінансову підтримку українцям постраждалим від війни. Привертає увагу міжнародна діяльність очільника ПЦУ митрополита Епіфанія, який намагається зберегти в полі суспільної уваги європейського світу ті виклики, що постають перед українським суспільством [17]. Багато уваги ПЦУ приділяє духовній та матеріальній підтримці ЗСУ та всього українського суспільства, підтримуючи та розвиваючи водночас євроінтеграційні процеси України. Не менше різнопланових благодійницьких ініціатив та потужну волонтерську роботу з підтримки українського суспільства, ЗСУ, поранених на постраждалих від війни розгорнули лідери та активісти протестантських церков [22].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Попри те, що формування громадянського суспільства у європейських країнах здебільшого відбувалося без участі церков або всупереч їй, в Україні, яка, згідно з Конституцією, є

світською державою, релігійні організації зайняли активну громадянську позицію. На зорі незалежності саме вони одними з перших перетворилися на потужні інститути недержавної сфери, які, будучи відокремленими від держави, не залишилися відокремленими від суспільства. В рамках своїх соціальних місій, вони почали розвивали різнопланову діяльність з метою задоволення духовних, культурних та соціальних потреб українського суспільства.

Розгорнуті в рамках соціального служіння різнопланові проєкти сприяли поступовому перетворенню релігійних організацій України на потужні інститути громадянського суспільства, які, солідаризуючись з народом, відстоюють не тільки його базові права, свободи та прагнення, а й державну незалежність. Не менше уваги, релігійні організації України, як представники неурядової сфери, приділяють розробці проєктів та стратегій спрямованих забезпечити сталий розвиток шляхом протидії суспільному злу в усіх його проявах.

Започатковані релігійними організаціями України проєкти та ініціативи спрямовані на розширення можливостей церкви у сфері соціального служіння та розвитку громадянського суспільства, а це означає, що їх практична реалізація ініціюватиме дослідження соціальної ролі релігійних організацій у подальших наукових працях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Boorse D. F., Jablonski L. M. Strengthening partnerships for the Sustainable Development Goals: engaging faith-based organizations and scientists in youth climate change learning and action. *Sustainable Earth Reviews*. 2024. Vol. 7(1). 12 p. URL: <https://sustainableearthreviews.biomedcentral.com/articles/10.1186/s42055-024-00077-8> (дата звернення: 12.02.2025).
2. Herzog A. Disability advocacy among religious organizations: Histories and reflections. Routledge, 2012. 244 p.
3. Jahani R., Parayandeh M. Y. The Role of Faith-Based Organizations in Social Service Provision. *Interdisciplinary Studies in Society, Law, and Politics*. 2024. Vol. 3.3. P. 12–19.
4. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 387 с.
5. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
6. В УГКЦ створять Центр протидії корупції. Департамент інформації УГКЦ. 2016. URL: https://archives.ugcc.ua/news/v_ugkts_stvoryat_tsentr_protid%D1%96i_korupts%D1%96i_76943.html (дата звернення: 12.02.2025).

7. Герасимів Т. Сучасні концепти осмислення феномену "громадянського суспільства". *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Юридичні науки".* 2020. Т. 7. № 4 (28). С. 31–38.
8. Дудка Л. О. Церква як соціальний інститут: досвід і виклики в контексті становлення громадянського суспільства. *Проблеми міжнародних відносин.* 2019. Вип. 15. С. 224–243.
9. Єленський В. Є., Бондаренко В. Д. Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі. *Історико-політичні студії.* 2014. № 2. С. 75–90.
10. Закон України «Про волонтерську діяльність». *ВРУ.* 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
11. Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
12. Заснування спільноти "Лярш-Ковчег" в Україні. 2007. *Український католицький університет.* URL: <https://ucu.edu.ua/news/zasnuvannya-spilnoty-lyarsh-kovcheg-v-ukrajini/> (дата звернення: 12.02.2025).
13. Звернення Всеукраїнської Ради Церков до народу України. *ВРЦіРО.* 2023. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-to-the-people-of-ukraine?fbclid=IwAR0kaGBJuqkodEkf1QnR3QfUttv10EpNFF2NzkRty8-KpiQWQvXGi75WA3o> (дата звернення: 12.02.2025).
14. Звернення голови Представництва Української Православної Церкви. 2019. URL: <https://vzcz.church.ua/2019/02/18/zvernennya-golovi-predstavnictva-upc-prijevropejskix-mizhnarodnix-organizacijax-do-oficijnix-osib-oon-obsje-jes-ta-inshix-krajini-zvyazku-z-faktami-masovix-porushen-prav-lyudini-v-ukrajini-ta-real/> (дата звернення: 12.02.2025).
15. Звернення Синоду УПЦ КП до українського народу про боротьбу з гріхом корупції. 2014. URL: https://risu.ua/ru/episkopy-upc-kp-prizvali-ukraincev-razoblachat-korrupcionerov_n71266#goog_rewarded (дата звернення: 12.02.2025).
16. Здіорук С., Палінчак М. Вплив Московського Патріархату на національну ідентичність у контексті війни Росії супроти України. *Україна дипломатична – 2022.* Київ, 2022. С. 366–377.
17. Зустріч з Міністром закордонних справ України Андрієм Сибігою. *Пресслужба ПЦУ.* 2024. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zustrich-z-ministrom-zakordonnyh-sprav-ukrayiny-andriyem-sybigoyu/> (дата звернення: 12.02.2025).
18. Інформація про ВРЦіРО. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info> (дата звернення: 12.02.2025).
19. Комісія ВРЦіРО розробила Стратегію у сфері громадського здоров'я та протидії ВІЛ/СНІДу. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/2020-uccro-strategy-on-public-health-and-against-aids-hiv> (дата звернення: 12.02.2025).
20. Конституція України. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
21. Лотюк О. С. До питання співвідношення церкви і громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 32 (1). С. 124–127.
22. Мар'ян О., Антошевський Т. Волонтерство й доброчинність – свідчення Євангелія для нашого народу: підсумки форуму волонтерів. *RISU.* 2023. URL: https://risu.ua/volonterstvo-j-dobrochinnist--svidchennya-yevangeliya-dlya-nashogo-narodu-pidsumki-forumu-volonteriv_n141142 (дата звернення: 12.02.2025).
23. Мартишин Д. С. Соціальне служіння церкви в контексті державотворення. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2018. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duuv_2018_12_13 (дата звернення: 12.02.2025).
24. Мельникович М. С. Правове регулювання державно-церковних відносин в Україні. *Правові новели.* 2023. № 19. С. 18–25.

25. Мінсоцполітики і церкви розвивають співпрацю з протидії домашньому насильству. *ВРЦіРО*. 2021. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/minsotspolitiki-i-tserkvi-rozvivayut-spivpratsyu-z-protidii-domashnomu-nasilstvu> (дата звернення: 12.02.2025).
26. МОЗ послідовно підтримує впровадження медичного капеланства в Україні. *ВРЦіРО*. 2021. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/ministry-of-health-supports-introduction-of-medical-chaplaincy-in-ukraine> (дата звернення: 12.02.2025).
27. Національний форум "Трансформація України". *НАПН*. URL: <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/782/> (дата звернення: 12.02.2025).
28. Олексин Я. Церква та релігійні організації як важлива складова розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2007. Вип. 36. С. 210–218.
29. Пенсійний фонд «Покрова». *УГКЦ*. 2021. URL: <https://ugcc.ua/data/pensiynny-fond-pokrova-tserkva-yaka-dbae-pro-lyudynu-na-vsih-etapah-yu-zhyttya-326/> (дата звернення: 12.02.2025).
30. Пізній протестантизм в Україні. (п'ятдесятники, адвентисти, Свідки Єгови). За ред. П. Яроцького. Київ-Дрогобич: видавець Сурма С., 2008. С. 632.
31. Постанова "Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг". *Кабінет Міністрів України*. 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.02.2025).
32. Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2014. 328 с.
33. Слубська А. Я. Громадянська релігія в українських реаліях: філософсько-релігієзнавчий аналіз: дис. канд. філос. наук. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2017. 210 с.
34. Соляр С. П. Інститути громадянського суспільства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 933–938.
35. Токман В. Соціально значуща діяльність релігійних організацій України в сучасних суспільно-політичних умовах. *Аналітична записка*. 2017. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/relig_org_Ukr-953c2.pdf (дата звернення: 12.02.2025).
36. Требін М. П. Громадянське суспільство як соціальний феномен: зародження концепту. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Х.: Право, 2012. № 1 (11). С. 216–224.
37. Україна 2020: християнська стратегія сталого розвитку. 2014. URL: <https://vsirazom.ua/news/154-ukrajina-2020-khristiyanska-strategiya-stalogo-rozvitku> (дата звернення: 12.02.2025).
38. Филипович Л. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. *Релігія та соціум*. 2011. № 2. С. 76–81.
39. Фоменко А. Фундаменталістський поворот у сучасному російському православ'ї: дис. канд. філос. наук. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2019. 255 с.
40. Церква і світ на початку третього тисячоліття. *УПЦ (КП)*. Київ, 2001. URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (дата звернення: 12.02.2025).

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Boorse, D. F., Jablonski, L. M. (2024). Strengthening partnerships for the Sustainable Development Goals: engaging faith-based organizations and scientists in youth climate change learning and action. *Sustainable Earth Reviews*. 7 (1). P. 12. URL: <https://sustainableearthreviews.biomedcentral.com/articles/10.1186/s42055-024-00077-8> (last accessed: 12.02.2025) (in English).
2. Herzog, A. (2012). Disability advocacy among religious organizations: Histories and reflections. Routledge (in English).

3. Jahani, R., Parayandeh, M. Y. (2024). The Role of Faith-Based Organizations in Social Service Provision. *Interdisciplinary Studies in Society, Law, and Politics*. № 3.3. P. 12–19 (in English).
4. Andrusyshyn, B. I., Bondarenko, V. D. (2011). Derzhavno-tserkovni vidnosyny: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. [Church-State Relations: History, Current Status, and Prospects for Development]. Kyiv: Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova (in Ukrainian).
5. Blikhar, V. S. (2013). Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vlady ta suspilstva u yevropeiskii filosofii. [Church-State Relations as an Explication of the Dichotomy of Power and Society in European Philosophy]. Lviv: LvDUVS (in Ukrainian).
6. V UHKTs stvoriat Tsentр protydyi koruptsii. [The UGCC will establish an Anti-Corruption Center.]. 2016. *Departament informatsii UHKTs*. URL: https://archives.ugcc.ua/news/v_ugkts_stvoryat_tsentr_protid%D1%96i_korupts%D1%96i_76943.html (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
7. Herasymiv, T. (2020). Suchasni kontsepty osmyslennia fenomenu "hromadianskoho suspilstva". [Modern concepts of understanding the phenomenon of "civil society"]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia "Iurydychni nauky"*. T. 7. 4 (28). S. 31–38 (in Ukrainian).
8. Dudka, L. O. (2019). Tserkva yak sotsialnyi instytut: dosvid i vyklyky v konteksti stanovlennia hromadianskoho suspilstva. [The Church as a Social Institution: Experience and Challenges in the Context of Civil Society Development]. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. № 15. S. 224–243 (in Ukrainian).
9. Ielenskyi, V. Ye., Bondarenko, V. D. (2014). Relihiia u protsesakh formuvannia politychnykh na-tsii: istoryko-kulturni modeli. [Religion in the Processes of Formation of Political Nations: Historical and Cultural Models]. *Istoryko-politychni studii*. № 2. S. 75–90 (in Ukrainian).
10. Zakon Ukrainy "Pro volontersku diialnist". [The Law of Ukraine "On Volunteer Activity"]. 2011. VRU. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
11. Zakon Ukrainy "Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii". [Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations"]. 1991. VRU. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
12. Zasnuvannia spilnoty "Liarsh-Kovchek" v Ukraini. [Establishment of the L'Arche community in Ukraine]. 2007. *Ukrainskyi katolytskyi universytet*. URL: <https://ucu.edu.ua/news/zasnuvannya-spilnoty-lyarsh-kovchek-v-ukrajini/> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
13. Zvernennia Vseukrainskoi Rady Tserkov do narodu Ukrainy. [Appeal of the All-Ukrainian Council of Churches to the people of Ukraine]. 2023. VRTsiRO. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/uccro-appeal-to-the-people-of-ukraine?fbclid=IwAR0kaGBJuqkodEkf1QnR3QfUttv10EpNFF2NzkRty8-KpiQWQvXGi75WA3o> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
14. Zvernennia holovy Predstavnytstva Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy... [Address of the Head of the Representative Office of the Ukrainian Orthodox Church...]. 2019. URL: <https://vzcz.church.ua/2019/02/18/zvernennya-golovi-predstavnytstva-upc-pri-jeuropejskix-mizhnarodnix-organizacyax-do-oficijnix-osib-oon-obsje-jes-ta-inshix-krajini-u-zvyazku-z-faktami-masovix-porushen-prav-lyudini-v-ukrajini-ta-real/> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
15. Zvernennia Synodu UPTs KP do ukrainskoho narodu pro borotbu z hrikhom koruptsii. [Appeal of the Synod of the UOC-KP to the Ukrainian people on the fight against the sin of corruption]. 2014. URL: https://risu.ua/ru/episkopy-upc-kp-prizvali-ukraincev-razoblachat-korupcionerov_n71266#goog_rewarded (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
16. Zdioruk, S., Palinchak, M. (2022). Vplyv Moskovskoho Patriarkhaty na natsionalnu identychnist u konteksti viiny Rosii suproty Ukrainy. [The influence of the Moscow Patriarchate on national identity in the context of Russia's war against Ukraine]. *Ukraina diplomatychna – 2022*. S. 366–377 (in Ukrainian).

17. Zustrich z Ministrom zakordonnykh sprav Ukrainy Andriem Sybihoiu. [Meeting with the Minister for Foreign Affairs of Ukraine Andriy Sybiga]. 2024. *Pressluzhba PTsU*. URL: <https://www.pomisna.info/uk/vsi-novyny/zustrich-z-ministrom-zakordonnykh-sprav-ukrayiny-andriyem-sybigoyu/> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
18. Informatsiia pro VRTsiRO. [Information about the AUCCRO]. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
19. Komisiia VRTsiRO rozrobila Stratehiiu u sferi hromadskoho zdorovia ta protydii VIL/SNIDu. [The AUCCRO Commission has developed a Strategy on Public Health and HIV/AIDS]. 2020. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/2020-uccro-strategy-on-public-health-and-against-aids-hiv> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
20. Konstytutsiia Ukrainy. [The Constitution of Ukraine]. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
21. Lotiuk, O. S. (2015). Do pytannia spivvidnoshennia tserkvy i hromadianskoho suspilstva. [On the Relationship between the Church and Civil Society]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*. № 32(1). S. 124–127 (in Ukrainian).
22. Marian, O., Antoshevskiy, T. (2023). Volonterstvo y dobrochynnist – svidchennia Yevanheliia dlia nashoho narodu: pidsumky forumu volonteriv. [Volunteerism and charity are a testimony of the Gospel to our people: results of the volunteer forum]. *RISU*. URL: https://risu.ua/volonterstvo-j-dobrochinnist--svidchennya-yevangeliya-dlya-nashogo-narodu-pidsumki-forumu-volonteriv_n141142 (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
23. Martyshyn, D. S. (2018). Sotsialne sluzhinnia tserkvy v konteksti derzhavotvorennia. [The social ministry of the church in the context of state-building]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2018_12_13 (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
24. Melnykovych, M. S. (2023). Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. [Legal regulation of church-state relations in Ukraine]. *Pravovi novely*. № 19. S. 18–25 (in Ukrainian).
25. Minsotspolityky i tserkvy rozvyvaiut spivpratsiu z protydii domashnomu nasylstvu. [Ministry of Social Policy and churches develop cooperation to combat domestic violence]. 2021. *VRTsiRO*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/minsotspolitiki-i-tserkvi-rozvivayut-spivpratsyu-z-protidii-domashnomu-nasylstvu> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
26. MOZ poslidovno pidtrymuie vprovadzhennia medychnoho kapelanstva v Ukraini. 2021. [The Ministry of Health consistently supports the introduction of medical chaplaincy in Ukraine]. *VRTsiRO*. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/news/ministry-of-health-supports-introduction-of-medical-chaplaincy-in-ukraine> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
27. Natsionalnyi forum "Transformatsiia Ukrainy". [National Forum "Transformation of Ukraine"]. 2015. *NAPN*. URL: <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/782/> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
28. Oleksyn, Ya. (2007). Tserkva ta relihiini orhanizatsii yak vazhlyva skladova rozbudovy hromadianskoho suspilstva v nezalezhnii Ukraini. [The Church and Religious Organizations as an Important Component of Civil Society Development in Independent Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. № 36. S. 210–218 (in Ukrainian).
29. Pensiyni fond «Pokrova». [Pokrova Pension Fund.]. 2021. *UHKTs*. URL: <https://ugcc.ua/data/pensiyny-fond-pokrova-tserkva-yaka-dbae-pro-lyudynu-na-vsih-etapah-yy-zhyttya-326/> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).
30. Piznii protestantyzm v Ukraini. (piatdesiatnyky, adventysty, Svidky Yehovy). [Late Protestantism in Ukraine. (Pentecostals, Adventists, Jehovah's Witnesses)]. (2008). Kyiv-Drohobych: vydavets Surma (in Ukrainian).
31. Postanova "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro volontersku diialnist u sferi nadannia sotsialnykh posluh". [Resolution "On Approval of the Regulation on Volunteer Activity in the Field of Social Services Provision"]. 2003. *Kabinet Ministriv Ukrainy*. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).

32. Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini: mynule, suchasnist, perspektyvy. [Development of Civil Society in Ukraine: Past, Present, and Prospects]. (2014). Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia" (in Ukrainian).

33. Slubska, A. (2017). Hromadianska relihiia v ukrainskykh realiiakh: filosofsko-relihiiezhnavchyi anali. [Civil Religion in Ukrainian Realities: Philosophical and Religious Analysis]. [Dys...k.filos.n]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova (in Ukrainian).

34. Soliar, S. P. (2013). Instytuty hromadianskoho suspilstva. [Civil society institutions]. *Forum prava*. № 1. S. 933–938 (in Ukrainian).

35. Tokman, V. (2017). Sotsialno znachushcha diialnist relihiinykh orhanizatsii Ukrainy v suchasnykh suspilno-politychnykh umovakh. [Socially Significant Activities of Religious Organizations of Ukraine in the Current Socio-Political Conditions]: analit. dop. NISD. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-09/relig_org_Ukr-953c2.pdf (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).

36. Trebin, M. P. (2012). Hromadianske suspilstvo yak sotsialnyi fenomen: zarodzhennia kontseptu. [Civil Society as a Social Phenomenon: The Birth of a Concept]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. № 1 (11). S. 216–224 (in Ukrainian).

37. Ukraina 2020: khrystyianska stratehiia staloho rozvytku. [Ukraine 2020: A Christian Strategy for Sustainable Development]. 2014. URL: <https://vsirazom.ua/news/154-ukrajina-2020-khristiyanska-strategiya-stalogo-rozvitku> (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).

38. Fylypovych, L. (2011). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini: rehionalni aspekty. [Church-State Relations in Ukraine: Regional Aspects]. *Relihiia ta sotsium*. № 2. S. 76–81 (in Ukrainian).

39. Fomenko, A. (2019). Fundamentalistskyi povorot u suchasnomu rosiiskomu pravoslavi. [The Fundamentalist Turn in Modern Russian Orthodoxy]. [Dys...k.filos.n]. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova (in Ukrainian).

40. Tserkva i svit na pochatku tretoho tysiacholittia. [The Church and the World at the Beginning of the Third Millennium.]. *UPTs (KP)*. Kyiv, 2001. URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (last accessed: 12.02.2025) (in Ukrainian).

Receive: February 22, 2025

Accepted: March 18, 2025